

कुत्स आङ्गिरसः। इन्द्रः(१ गर्भस्त्राविण्युपनिषद्)। जगती, ८-११ त्रिष्टुप्

प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्नृजिश्चना।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १.१०१.०१

ऋजिश्चना- आर्जवगतिसंपन्नेन उपासकेन। यः। कृष्णगर्भाः- आकर्षणशक्तिगर्भिता मूलशक्तिप्रवाहप्रतीकभूता अपः। मूलशक्तिप्रवाहस्य आकर्षणमेव प्रधानगुणः। निरहन्- जडप्रतीकं गिरिं भित्त्वा प्रवाहाय व्यसृजदिति भावः। सिन्धून् व्यसृजत्। मन्दिने- तस्मै सन्तुष्टाय। पितुमत्- हविष्मन्तम्। वचः- मन्त्रम्। प्रार्चत- प्रकर्षेणोच्चारयत्। अवस्यवः- रक्षेच्छवो वयम्। वृषणम्- वर्षकम्। वज्रदक्षिणम्- वज्रेण समर्थम्। मरुत्वन्तम्- प्राणयुक्तम्। सख्याय- सौहृदाय। हवामहे- आह्वयामः ॥१॥

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन्पिप्रुमव्रतम्।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणञ्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १.१०१.०२

यः। जाहृषाणेन मन्युना- हर्षपूर्णध्यानेन। हृष तुष्टौ। मनु अवबोधने। शम्बरम्- मेघमित्याधिभौतिके। जडमित्याध्यात्मिके। अहन्- अवधीत्। व्यंसम्- वृत्रं विगतांसं कृत्वा अवधीत्। अव्रतम्- प्रकृतिनियतिविरोधम्। पिप्रुम्- पूरयितारम्। आकाशवद्विस्तृतचित्तं कलुषभावनाभिः पूरयितुं यतमानम्। अहन्- अवधीत्। अशुषम्- साधारणैः शोषितुमशक्यम्। शुष्णम्- जीवनोदकशोषकम्। यः इन्द्रः। न्यावृणक्- न्यवर्जयत्। तं हवामहे ॥२॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्रुतिं व्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १.१०१.०३

यस्य । महत्- विपुलम् । पौंस्यम्- पौरुषम् । द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ अनुसरतः । यस्य । व्रते-
नियत्याम् । वरुणः- ऋताधिदेवता । सूर्यः- गगनगतसूर्यमण्डलमित्याधिभौतिके ।
आत्मेत्याध्यात्मिके । यस्येन्द्रस्य । व्रतम् । सिन्धवः- जीवशक्तिधाराः । सश्रुति- गच्छन्ति ॥३॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १.१०१.०४

यः । अश्वानाम्- तुरगोपलक्षितप्राणानाम् । गवाम्- धेनूपलक्षितचिद्रश्मिनाम् । गोपतिः- पालकः ।
वशी- ईश्वरः । यः । आरितः- प्राप्तः । ऋ गतौ । कर्मणिकर्मणि- प्रतिकर्म । स्थिरः । इन्द्रः ।
असुन्वतः- रसानिष्पादकस्य । वीळोः- दृढस्य जडोपलक्षिताद्रेः । यः । वधः- पीडनेन
रसानिष्पादकः । तं हवामहे ॥४॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविन्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरघरां अवातिरन्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १.१०१.०५

यः । विश्वस्य- सर्वस्य । प्राणतः- जीवभूतस्य । जगतः- लोकस्य । पतिः- पालकः । ब्रह्मणे-
मन्त्रविदे । प्रथमः- मुख्यः सन् । गाः- चिद्रश्मीन् । अविन्दत्- प्राप्तवान् । इन्द्रः- वशी । यः ।
दस्यून- चोरभावनाः । अवातिरत्- विनाशितवान् ॥५॥

यः शूरैर्भिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि संधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १.१०१.०६

यः। शूरैः- जिज्ञासुभिः। हव्यः- आह्वातव्यः। भीरुभिः- आर्तैः। धावद्भिः- अर्थार्थिभिः।
जिग्युभिः- जयशीलैर्ज्ञानिभिः। हूयते- आहूतः। इन्द्रम्- परमेश्वरम्। यम्। विश्वा भुवना- सर्वाणि
भुवनानि। अभि- आभिमुख्येन। संदधुः- स्थितवन्ति ॥६॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषा तनुते पृथु ज्रयः।

इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १.१०१.०७

विचक्षणः- मेधावी। प्रदिशा- प्रकर्षदेशनेन। रुद्राणाम्- मरुतां प्राणानां मार्गैः। एति- गच्छति।
रुद्रेभिः- मरुद्भिः प्राणैः। योषा- वाक्। तनुते- क्रियते। पृथु- प्रभूतः। ज्रयः- वेगः। इन्द्रेण।
तनुते- क्रियते। श्रुतम्- मन्त्रप्रसिद्धम्। इन्द्रम्- वशिन्म्। मनीषा। अभ्यर्चति- आभिमुख्येन
पूजयति ॥७॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजने मादयासे।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ १.१०१.०८

मरुत्वः- प्राणवन्। परमे सधस्थे- चिदाकाशे। वा। अवमे वृजने वा- स्थूलसद्धानि वा। मादयसे-
तुष्यसि। अतः- अस्मात्। नः- अस्माकम्। अध्वरम्- ध्वररहितं कर्म। अच्छा- अभिलक्ष्य। आ
याहि- आगच्छ। सत्यराधः- सत्यसंसिद्ध। त्वाया- त्वत्कामनया। हविः। चकृम-
कृतवन्तः ॥८॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः।

अर्धा नियुत्वः सर्गणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥ १.१०१.०९

इन्द्र- परमेश्वर । त्वाया- त्वत्कामनया । सोमं सुषुम- रसनिष्पादनं कुर्मः । त्वाया- त्वत्कामनया ।
सुदक्ष- शोभनसमर्थ । ब्रह्मवाहः- मन्त्रवाहक । हविः- पुरोडाशध्यानभावनादिहविः । चकृम-
कृतवन्तः । अध- अथ । नियुत्वः- अश्विन् । प्राणोपेत इतिभावः । नियुता अश्वाः । मरुद्भिः- प्राणैः ।
सगणः- गणयुक्तः सन् । अस्मिन्- एतस्याम् । यज्ञे - पूजायाम् । बर्हिषि- दर्भासने चित्ताकाशासने
वा । मादयस्व- तृप्तो भव ॥९॥

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तूश्नह्व्यानि प्रति नो जुषस्व ॥ १.१०१.१०

इन्द्र । हरिभिः- आकर्षणशक्तिभूताश्चैः । मादयस्व- तृप्तो भव । ये- यौ । ते- तव । शिप्रे-
नासिकोपलक्षितप्राणापानौ । वि ष्यस्व- तौ मग्नौ कुरु विरमय । षो अन्तर्कर्मणि । धेने-
जिह्वोपलक्षितवाचौ । द्विविधा वाक् । स्थूला सूक्ष्मेति । वि सृजस्व- प्रकटय । सुशिप्र- सुनासिक
सुप्राणेति भावः । हरयः- आकर्षणशक्तिभूताश्वाः । त्वा- त्वाम् । आ वहन्तु- प्रापयन्तु । ह्व्यानि-
अस्मदाह्वानानि ध्यानभावनापुरोडाशाद्यस्मद्व्यानि वा । उशन्- कामयमानः । नः प्रति- अस्मान्
प्रति । जुषस्व- सेवस्व ॥१०॥

मरुत्स्तौत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १.१०१.११

मरुत्स्तौत्रस्य- प्राणदेवताकमन्त्रस्य । वृजनस्य- सुष्ठ्वावर्जनीयस्य । वृजी वर्जने । गोपाः- पालका
उपासकाः । वयम् । इन्द्रेण । वाजम्- अन्नम् । सनुयाम- लभेमहि । नः- अस्माकं । तत्- तदायुः ।
मित्रः- स्नेहाधिदेवता । वरुणः- प्रकृतिनियत्यधिदेवता । अदितिः- अखण्डप्रकृतिः । सिन्धुः-

चित्ताधारशक्तिप्रवाहः । पृथिवी- भूमिः शरीरं वा । उत- अपि च । द्यौः- नभः चित्ताकाशो वा ।

ममहन्ताम्- महत्त्वसंपन्नं कुर्वन्तु ॥११॥

Dr. Rangraji